

УДК 811.111'42

DOI: [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2020.2\(45\).218213](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2020.2(45).218213)

КОГНІТИВНИЙ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В СОЦІОГУМАНІТАРНІЙ ПАРАДИГМІ

Матузкова О. П.

доктор філологічних наук, професор,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
<https://orcid.org/0000-0001-8201-8236>
Researcher ID AAJ -7583-2020.

Безпалова К. В.

кандидат філологічних наук, доцент,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

У статті описується провідний у сучасному соціогуманітарному знанні загальногуманітарний міждисциплінарний когнітивний підхід до вивчення ідентичності. Актуальність статті обумовлена необхідністю комплексного аналізу, систематизації й опису численних досліджень з метою віднесення їх до когнітивного підходу. Міждисциплінарний когнітивний підхід до вивчення ідентичності досліджується з погляду об'єкта вивчення, напрямків і проблематики досліджень, векторних визначень ідентичності, її функцій, видів і механізмів. Вивчаються й описуються фундаментальні теорії, які сприяли формуванню цього підходу. Мета пропонованої статті – систематизація і опис основних особливостей досліджень ідентичності в XXI столітті в межах зазначеного міждисциплінарного підходу. Об'єкт статті – загальногуманітарний міждисциплінарний когнітивний підхід до вивчення ідентичності. Предмет – напрямки й об'єкти досліджень у цьому підході, векторні визначення ідентичності, її функцій, видів і механізмів у межах зазначеного підходу. У роботі застосовується комплекс методів, а саме: спостереження, індукції та дедукції, аналізу і синтезу, таксономії та моделювання. У XXI столітті дослідження ідентичності в межах загальногуманітарного когнітивного підходу спрямовані на вирішення векторних проблем психології особистості, соціальної та когнітивної психології: взаємозв'язків між індивідуальним і колективним, між персональною та соціальною ідентичностями, між категоризацією і соціальним порівнянням, що забезпечують процес формування ідентичності. Ідентичність розглядається як феномен індивідуальної та надіндивідуальної свідомості, що представляє результат емоційно-когнітивного процесу усвідомлення індивідом своєї групової приналежності і результат самосвідомості спільноти, що характеризує її як колективну цілісність.

Ключові слова: базисні теорії, векторні визначення ідентичності, ідентичність, міждисциплінарний когнітивний підхід, механізми ідентичності, функції ідентичності.

КОГНИТИВНЫЙ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОЦИОГУМАНИТАРНОЙ ПАРАДИГМЕ

Матузкова Е. П.

доктор филологических наук, профессор,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

Безпалова К. В.

кандидат филологических наук, доцент,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

В статье описывается ведущий в современном социогуманитарном знании общегуманитарный междисциплинарный когнитивный подход к изучению идентичности. Актуальность статьи обусловлена необходимостью комплексного анализа, систематизации

и описания многочисленных исследований отдельных ученых с целью отнесения их к когнитивному подходу. Междисциплинарный когнитивный подход к изучению идентичности рассматривается с точки зрения объекта изучения, направлений и проблематики исследований, векторных определений идентичности, ее функций, видов и механизмов. Изучаются и описываются фундаментальные теории, которые способствовали формированию данного подхода. Цель данной статьи – систематизация основных особенностей исследований идентичности в XXI веке в рамках указанного подхода. Объект статьи – общегуманитарный междисциплинарный когнитивный подход к изучению идентичности. Предмет – направления исследований, векторные определения идентичности, её функций, видов и механизмов в рамках указанного подхода. В работе используется комплекс методов: наблюдения, индукции и дедукции, анализа и синтеза, таксономии и моделирования. В XXI веке исследования идентичности в рамках общегуманитарного когнитивного подхода направлены на решение векторных проблем психологии личности, социальной и когнитивной психологии: взаимосвязи между индивидуальным и коллективным, между персональной и социальной идентичностями, между категоризацией и социальным сравнением, обеспечивающими процесс формирования социальной идентичности. Идентичность рассматривается как феномен индивидуального и надиндивидуального сознания, который представляет результат эмоционально-когнитивного процесса осознания индивидом своей групповой принадлежности и результат самосознания общности, который характеризует её как коллективную целостность.

Ключевые слова: базисные теории, векторные определения идентичности, идентичность, междисциплинарный когнитивный подход, механизмы идентичности, функции идентичности.

COGNITIVE INTERDISCIPLINARY APPROACH TO IDENTITY RESEARCH IN SOCIOHUMANITARIAN PARADIGM

Matuzkova O.

Doctor of Sciences in Philology, full professor,
Odessa I. Mechnikov National University

Bezpalova K.

Candidate of Sciences in Philology, associate professor,
Odessa I. Mechnikov National University

The article deals with the discussion of identity in interdisciplinary cognitive approach. This approach is a leading one in the XXI-st century humanities. The article topicality is determined by the necessity of multifaceted analysis, systematization and description of numerous theories by various academics with the aim of referring them to interdisciplinary cognitive approach. Interdisciplinary cognitive approach to identity research is described in terms of objects and perspectives of study, range of problems, main definitions of identity, its functions, varieties and mechanisms. The article also explores and analyzes leading theories which contributed to the formation of abovementioned approach. The aim of the article is to systematize and reveal the characteristic features of identity research in the XXI -st century within the frame of interdisciplinary cognitive approach. The object of the article – humanitarian interdisciplinary cognitive approach to identity. The subject – research directions, main identity definitions, its functions, kinds and mechanisms within the frame of cognitive approach. The work uses a set of methods: observation, induction and deduction, analysis and synthesis, taxonomy and modelling. Identity discourse in XXI -st century cognitive approach aims at the solution of main problems in personal, social and cognitive psychology: correlation between individual and collective identities, between categorization and social comparison, that ensure the formation of identity. Identity is considered as a phenomenon of individual and overindividual conscience, that represents the result of emotional and cognitive process of person's awareness of group belonging as well as the result of community's self-conscience that characterizes it as a collective integrity.

Key words: *identity, identity functions, identity mechanisms, interdisciplinary cognitive approach, leading theories, main identity definitions.*

Вступ. Обговорення проблематики ідентичності посідає чільне місце в сучасному соціально-політичному житті, у численних творах художньо-публіцистичної і документальної літератури, в медіапросторі та в науковому знанні. У науковій парадигмі ХХІ століття термін «ідентичність» набуває нового статусу. У минулому столітті, як ми вже писали (Матузкова, 2012: 63-69; Матузкова, 2014: 19-39), еволюція історико-понятійної проблематики ідентичності пройшла три умовно виділені нами етапи: **артикуляція поняття** (1900-1960), **актуалізація поняття**, поступове введення його в міждисциплінарний науковий оббіг (1960-1980) та **універсалізація поняття**, вихід проблематики ідентичності за межі вузької дисциплінарності (1980-2000). Нинішнє десятиліття характеризується **категоризацією поняття** «ідентичність» у науковому знанні й остаточному закріпленні за ним міждисциплінарного статусу. Ідентичність наразі трактується як **категорія** соціально-гуманітарних наук, що застосовується для опису індивідів і груп у якості відносно сталої, «тотожної самій собі» цілісності (Малахов, 2011: 78).

Важливим у сучасному розумінні ідентичності є те, що вона не є властивістю (тобто щось властиве суб'єктові споконвічно) і не простим почуттям (психоаналіз, соціальна психологія), але співвідношення, співвіднесеність, відповідність, відношення (соціологія, соціальна філософія, культурна філософія), яке закріплюється (або, навпаки, трансформується) тільки під час соціальної взаємодії (Н. Антонова, В. Абушенко, З. Бауман, Ю. Малахов та ін.).

Окремо зазначимо на активізацію досліджень ідентичності в українському науковому просторі нашого часу. Тут вивчаються загальні проблеми *ідентичності та ідентифікації* (Т. Булавіна, П. Ігнатенко, В. Павленко, І. Середняцька), *особистої та соціальної ідентичностей* (А. Алексєєва, Т. Воропай, А. Зубенко, К. Коростеліна, Н. Пілат, А. Ручна та ін.), *гендерної ідентичності* (Ю. Белікова, І. Найдовська, Н. Терещенко), *регіональної та політичної ідентичностей* (В. Зеленок, Т. Стародуб). Особливої актуальності набувають численні праці з *національної* (С. Брижицька, В. Горлова, Н. Ковтуні, М. Козловець, І. Лімборський, Ю. Мариненко, Г. Палій, О. Пахлевська, М. Скрипник, Е. Четвертак і та ін.) та *етнічної ідентичності* (І. Вільчинська, М. Головатий, О. Грищенко, Ю. Дінгес, М. Осушний та ін.).

Ці проблеми, поряд з особливо актуальними останнім часом питаннями класифікації ідентичності, її структури, видів і підвидів розробляються як у межах вузькоспеціальних і одноаспектних теорій ідентичності, що зародилися і сформувалися в ХХ столітті, так і в напрямку міждисциплінарних наукових підходів до вивчення ідентичності.

Отже, **актуальність** пропонованої статті визначається тим, що в науковій парадигмі ХХІ століття питання ідентичності розробляються не стільки в межах вузькоспеціальних теорій і концепцій, скільки в межах щойно сформованих міждисциплінарних наукових теорій і підходів. У соціогуманітарній науковій парадигмі ХХІ століття переважають такі наукові підходи до вивчення

ідентичності як психоаналітичний, соціологічний, когнітивний і конструкціоністський. **Актуальність** статті обумовлена необхідністю комплексного аналізу, систематизації та опису численних досліджень окремих учених з метою віднесення їх до когнітивного підходу. Започаткована в статті впорядкована структурна побудова опису з метою виділення об'єкта дослідження, напрямків дослідження, векторних визначень ідентичності, її функцій, видів і механізмів також увиразнює актуальність дослідження.

Об'єкт статті – загальногуманітарний міждисциплінарний когнітивний підхід до вивчення ідентичності. **Предмет** – напрямки й об'єкти досліджень у цьому підході, векторні визначення ідентичності, її функцій, видів і механізмів у межах зазначеного підходу.

Мета пропонованої статті – систематизація та опис основних особливостей досліджень ідентичності в XXI столітті в межах загальногуманітарного когнітивного міждисциплінарного підходу. Поставлена мета визначила необхідність вирішення конкретних завдань:

- 1) описати історію становлення когнітивного підходу;
- 2) виділити об'єкти й напрямки досліджень у когнітивному підході;
- 3) визначити види, функції та механізми ідентичності у цьому підході;
- 4) висвітлити основні визначення ідентичності, релевантні в межах зазначеного підходу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній **уперше** в науковому дискурсі ідентичності робиться спроба систематизації численних концепцій, теорій, шкіл, досліджень окремих учених з метою віднесення їх до когнітивного підходу, а також наводиться уніфікований опис когнітивного підходу за схемою: об'єкт дослідження, напрями дослідження, векторні визначення ідентичності, її функцій, видів і механізмів.

Мета, завдання і методологічна база дослідження зумовили необхідність застосування комплексу **загальнонаукових методів і операцій**, а саме: *спостереження, індукції та дедукції, аналізу і синтезу, таксономії та моделювання* для теоретичного осмислення, впорядкування, узагальнення, класифікації та опису структури і змісту досліджуваного феномену.

Теоретичне значення роботи зумовлено тим, що у статті з позиції когнітивного загальногуманітарного міждисциплінарного методологічного підходу уточнено поняття ідентичності, що значно поглиблює теоретико-методологічні основи дослідження ідентичності як соціогуманітарної категорії.

Отримані нові дані поглиблюють знання про ідентичність як когнітивно-дискурсивної категорії. Розроблена методика дослідження, отримані результати та висновки мають вагомe значення для теоретичних узагальнень у царині когнітивно-дискурсивної лінгвістичної парадигми, відкривають нові перспективи у розвитку теорії лінгвістичної ідентичності і слугують фундаментом для подальших наукових розвідок.

Практична цінність статті полягає у можливості використання отриманих висновків і результатів у лекційних курсах та на практичних заняттях з лінгвістики тексту, загального мовознавства, у спецкурсах з лінгвістичної

прагматики, дискурсології, когнітивної лінгвістики. Практичні надбання дослідження можуть слугувати підґрунтям для укладання підручників і навчальних посібників, а також використовуватися при написанні наукових праць.

Результати та обговорення. Міждисциплінарний когнітивний підхід споконвічно зароджувався в межах соціологічного підходу до вивчення ідентичності. Ядро когнітивного підходу до вивчення ідентичності складають теорія когнітивного балансу Ф. Хейдера, теорія когнітивного дисбалансу А. Фестингера, теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела, теорії соціального порівняння й самокатегоризації Дж. Тернера та П. Оукса. В останні роки ці теорії зазнали великих змін, зв'язаних насамперед з результатами численних експериментальних досліджень *соціальної* ідентичності, які проводилися в групах з різними соціальними статусами (насамперед, нижчим) і структурами. Це дозволило розширити й по-новому витлумачити значну частину положень теорії соціальної ідентичності, яка формувалася в попередні періоди на підставі експериментів у межах малих груп, що ускладнювало її перенесення на пояснення міжгрупових конфліктів.

На сьогоднішній день найбільш розробленими положеннями в когнітивному підході вважаються: пояснення самокатегоризації як основи соціальної ідентичності; дослідження мотиваційних процесів, пов'язаних із соціальними ідентифікаціями; пояснення зв'язку індивіда з тими групами, членом яких він є; обґрунтування кореляції між персональними характеристиками й змістом соціальної ідентичності, між внутрішньогруповою і міжгруповою поведінкою; аналіз макросоціальних і ідеологічних аспектів соціальної ідентичності тощо (Іванова, Румянцева, 2009 : 44-45).

У ХХІ столітті дослідження ідентичності в межах загальногуманітарного когнітивного підходу спрямовані на вирішення векторних проблем психології особистості, соціальної та когнітивної психології: взаємозв'язку між індивідуальним і колективним, між персональною і соціальною ідентичностями, між категоризацією (самокатегоризацією) і соціальним порівнянням, що забезпечують процес формування соціальної ідентичності. Значна увага приділяється виявленню закономірностей динаміки соціальної ідентичності в аспекті внутрішньогрупової та міжгрупової диференціації тощо (Андрєєва, 2000 : 399).

Як і в соціологічному підході, у когнітивному головними *об'єктами* досліджень є соціальна група та особистість як представник групи. Вивчення соціальної ідентичності ґрунтується на ідеї про те, що кожний індивід має певні соціальні характеристики, які демонструють його/її членство в групі, і персональні або індивідуальні характеристики, які більш специфічні й унікальні.

Однак, на відміну від соціологічного підходу, когнітивний акцентує на тому, що соціальна ідентичність представляє ті аспекти «Я» концепції індивіда, які пов'язані зі *сприйняттям* себе як члена певних соціальних груп. Формується вона в процесі включення в ті або інші групи й *усвідомлення* свого місця в них.

Визначення групи з огляду на цей підхід також має когнітивний характер. Група розглядається як сукупність індивідів, які *сприймають* себе членами однієї й тієї ж соціальної категорії, *розділяють* емоційні наслідки самовизначення й досягають деякого ступеня соціального узгодження *за оцінкою* власне групи і їх членства в ній (Tajfel, Turner, 1986: 15). У всіх групах членство вмотивоване досягненням і збереженням позитивної соціальної ідентичності через міжгрупову диференціацію. Звідси випливають і основні *функції* ідентичності – адаптація до соціального простору з метою побудови й прогнозування моделі поведінки як окремого індивіда, так і групи як цілісності.

Основними *механізмами* ідентичності називають соціальну категоризацію та концептуалізацію, соціальне порівняння з іншими, результатами чого є міжгрупова диференціація й внутрішньогруповий фаворитизм.

У трактуваннях ідентичності з позицій когнітивного підходу наразі спостерігається «різnobій» і невизначеність. Ідентичність визначається як: прийнята певною мірою соціальним суб'єктом *соціальна категорія*, пов'язана із частиною соціальних ідентифікаційних категорій, обраних відповідно до певного соціального контексту. Її також розглядають як *результат* процесу ідентифікації, *результат* осмислення людиною самої себе, зв'язаний із прагненням до побудови цілісного світу суб'єктивно-значимих смислів (Герман, 2009: 52); *результат* емоційно-когнітивного процесу усвідомлення групової приналежності, ототожнення індивідом себе із представниками своєї групи/груп і відокремлення від інших груп, а також глибоко особистісне значиме переживання своєї групової приналежності (Науменко, 2003: 351). У деяких концепціях ідентичність з'являється як *феномен* індивідуальної свідомості, що припускає усвідомлення приналежності до певної спільноти, що має для індивіда особливий сенс, і феномен надіндивідуальної свідомості, ознака (якість) спільноти, що характеризує її як колективного суб'єкта (Водолажская, 2003: 349);

Однак, за нашим переконанням, численні визначення ідентичності (насамперед соціальної) у межах когнітивного підходу ґрунтуються на класичному визначенні Г. Теджфела, згідно з яким соціальна ідентичність – це та частина індивідуальної «Я-концепції», яка містить як усвідомлення приналежності до соціальної групи/груп, так і *оцінку* та *емоційне ставлення* до цього групового членства (Tajfel, 1982).

Вивчення феномена ідентичності в *когнітивно-лінгвістичному* ключі дозволяє виділити сутнісні характеристики й встановити закономірності взаємозв'язку ідентичності з ментальними процесами концептуалізації, категоризації та ідентифікації. Проблематики ідентичності торкаються при звертанні до теоретичних моделей мовної особистості, до методології інтерпретації вербальних і невербальних засобів комунікації при ідентифікації мовної особистості за її мовними характеристиками, до вивчення мовної картини світу як одного зі способів усвідомлення колективної ідентичності. Теоретичною базою таких досліджень служать праці А. Аліфіренко, С. Воркачева, Л. Гришаєвої, В. Карасика, Е. Кубрякової, О. Матузкової, В. Наумова, Г. Слишкіна, Л. Цурікової.

Лінгвоконцептологія звертається до дослідження концептів, що належать національному культурному колективному простору, і створюють певні умови для відчуття спільноти, усвідомлення власної та колективної ідентичності в комунікації. Одним з найбільш перспективних напрямів лінгвоконцептології в плані вивчення ідентичності уявляється виділення та опис лінгвокультурних типажів (Л. Васильєва; О. Дмитрієва; Е. Єрмакова; В. Карасик) – «узагальнених впізнаваних образів представників тієї або іншої культури» (Карасик, 2010: 178).

Висновки. Отже, ідентичність у когнітивному підході, у найбільш узагальненому вигляді можна розглядати як феномен індивідуальної та надіндивідуальної свідомості, що представляє по перше, результат емоційно-когнітивного процесу усвідомлення індивідом своєї групової приналежності, і, по друге, результат самосвідомості спільноти, її якості, що характеризує її як колективну цілісність. Багатогранність ідентичності актуалізує відповідний фокус її дослідження із застосуванням комплексу різних дисциплінарних підходів. Однак розмитість дисциплінарних меж, недостатня чіткість визначення предмета і об'єкта дослідження самих дисциплін, а також невизначеність і слабка розробленість прийомів і методів аналізу конкретного мовного матеріалу, і як наслідок недостатність емпіричної верифікації, вимагає нових глибоких досліджень у цій області. У цьому напрямі ми вбачаємо більш широку й поки ще неблизьку перспективу об'єднання розрізнених лінгвістичних досліджень ідентичності в єдиний соціогуманітарний міждисциплінарний науково-методологічний підхід до вивчення ідентичності.

Список літератури

- Андреева Г. М. Психология социального познания. М., 2000. 216 с.
- Водолажская Т. В. Идентичность гражданская. *Социология: Энциклопедия*. Сост. А. Грицанов, В. Абушенко и др. Минск: Интерпрессервис; Книжный дом, 2003. С. 349-350.
- Герман Н. Ф. Лингвокультурная идентичность субъекта современной межкультурной коммуникации: дис... канд. Культурологии. Челябинск, 2009. 159 с.
- Иванова Н. Л., Румянцева Т. В. Социальная идентичность: теория и практика. М: Изд-во СГУ, 2009. 453 с.
- Карасик В. И. Языковая кристаллизация смысла. М.: Гнозис, 2010. 351 с.
- Малахов Ю. С. Идентичность. *Новая философская энциклопедия в 4 т.* Институт философии РАН, Нац. общ.- научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Стенин. М.: Мысль. Т. II. 2011. С. 78-79.
- Матузкова Е. П. Этапы становления историко-понятийной проблематики идентичности в социогуманитарном знании XX века. *Нова філологія. Збірник наукових праць*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. № 54. С. 63-68.
- Матузкова Е. П. Идентичность и лингвокультура: методология изучения: монографія. Одесса: Издательство КП ОГТ, 2014. 333 с.
- Науменко Л. И. Идентификация. *Социология: Энциклопедия*. Сост. А. А. Грицанов и др. Минск: Интерпрессервис; Книжный дом, 2003. С. 344.
- Tajfel H. Social identity and intergroup relations. Cambridge and Paris, 1982. 546 p.
- Tajfel H., Turner J. C. The social identity theory of intergroup behavior. *Psychology of Intergroup relations*. Chicago, 1986. P. 7-24.

References

- Andreeva G. M. (2000) Psihologiya sotsialnogo poznavaniya. M. 216 s.

- Vodolazhskaya T. V. (2003) Identichnost grazhdanskaya. Sotsiologiya: Entsiklopediya. Sost. A. Gritsanov, V. Abushenko i dr. Minsk: Interpresservis; Knizhnyiy dom. S. 349-350.
- German N. F. (2009) Lingvokulturnaya identichnost sub'ekta sovremennoy mezhkulturnoy kommunikatsii: dis... kand. kulturologii: 24.00.01 Chelyabinsk. 159 s.
- Ivanova N. L., Rumyantseva T. V. (2009) Sotsialnaya identichnost: teoriya i praktika. M: Izd-vo SGU. 453 s.
- Karasik V. I. (2010) Yazyikovaya kristallizatsiya smysla. M.: Gnozis. 351 s.
- Malahov Yu. S. (2011) Identichnost. Novaya filosofskaya entsiklopediya v 4 t. Institut filosofii RAN, Nats. obsch.- nauchn. fond; Nauchno-red. sovet: preds. V. S. Stenin. M.: Myisl. T. II. S. 78-79.
- Matuzkova E. P. (2012) Etapyi stanovleniya istoriko-ponyatiynoy problematiki identichnosti v sotsiogumanitarnom znanii HH veka. Nova filologiya. ZbIrnik naukovih prats. Zaporizhzhya: ZNU. # 54. S. 63-68.
- Matuzkova E. P. (2014) Identichnost i lingvokultura: metodologiya izucheniya: monograflya. Odessa: Izdatelstvo KP OGT. 333 s.
- Naumenko L. I. (2003) Identifikatsiya. Sotsiologiya: Entsiklopediya. Sost. A. A. Gritsanov i dr. Minsk: Interpresservis; Knizhnyiy dom. S. 344.
- Tajfel H. (1982) Social identity and intergroup relations. Cambridge and Paris. 546 p.
- Tajfel H., Turner J. C. (1986) The social identity theory of intergroup behavior. *Psychology of Intergroup relations*. Chicago. P. 7-24.

Стаття надійшла до редакції 6.10.2020 року